

Јелена Стевановић¹
Институт за педагошка истраживања
Београд
Дејан Станковић
Институт за педагошка истраживања
Београд

UDK -
ID
Оригинални научни рад
НВ.LXI 3.2012.
Примљен: 16. XII 2011.

КУЛТУРА ИЗРАЖАВАЊА У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА И УЏБЕНИЦИМА ЗА СРЕДЊУ ШКОЛУ

Апстракт *Култура изражавања, као посебна дисциплина, бави се питањима ефикасности и квалитета комуникације. Правила стандардног српског језика стичу се током основношколског и средњошколског образовања кроз програмске захтеве наставе српског језика, која се одвија на три подручја: граматика, правопис и култура изражавања. Један од најважнијих циљева наставе српског језика у средњој школи јесте усвајање, развијање и унапређивање културе изражавања ученика, а исходи наставе српског језика усмерени су најпре на то да ученици примењују научена језичка правила спонтано, у свакодневном животу. Анализирајући наставне планове и програме за средњу школу, као и уџбеничку литературу која је прилагођена наставним плановима и програмима и имајући у виду искуства из школске праксе, запазили смо да је култура изражавања мање заступљена него друга два подручја наставе српског језика у средњој школи. Такође, анализа показује да средњошколци у Србији наставу српског језика, односно наставу културе изражавања, похађају према наставним плановима и програмима који су написани у последњој деценији прошлог века (1991. године), што говори о томе да ни у једној образовној реформи која је реализована у претходних десет година није довољно пажње посвећено настави српског језика, а ни настави културе изражавања у средњој школи. Циљ овог рада јесте да укажемо на овај проблем и на значај садржаја који су посвећени развијању културе изражавања средњошколаца.*

Кључне речи: *настава српског језика, култура изражавања, наставни план и програм, уџбеници и приручници, средња школа.*

CULTURE OF EXPRESSION IN HIGH-SCHOOL CURRICULA AND TEXTBOOKS

Abstract *The culture of expression, as a separate discipline, deals with the issues of the efficiency and quality of communication. The rules of the standard Serbian language are acquired during elementary and secondary education within the subject Serbian language and its three main areas: grammar, spelling and culture of expression. One of the most prominent aims of the Serbian language teaching in secondary education is the development and enhancement of the culture of expression among students, and the outcomes of teaching are primarily directed to enable the students to apply the internalized linguistic rules spontaneously in everyday life. While analyzing current high-school curricula and textbook literature adapted according to the curricular requirements, and bearing in mind our experiences from schoolwork practice, we noticed*

¹ jstevanovic@rcub.bg.ac.rs

that the culture of expression is less represented than other two areas of the Serbian language in high school. Also, our analysis showed that the Serbian language curricula for high-schoolers in Serbia date back to the last decade of the twentieth century (1991), which means that not in a single of the educational reforms undertaken in the previous ten years was any attention paid to the teaching of the Serbian language or culture of expression in secondary education. The aim of this paper is to highlight this problem and the importance of the contents which are dedicated to the development of culture of expression among high-schoolers.

Keywords: *Serbian language teaching, culture of expression, curriculum, textbooks and manuals, high school.*

КУЛЬТУРА РЕЧИ В ПЛАНАХ И ПРОГРАММАХ ОБУЧЕНИЯ И УЧЕБНИКАХ ДЛЯ СРЕДНИХ ШКОЛ

Резюме *Культура речи как особая учебная область занимается проблемой эффективности и качества коммуникации. Правила стандартного сербского языка приобретаются в основном и среднем образовании усвоением учебных содержаний по сербскому языку, т.е. изучением грамматики, орфографии и культуры речи. Одна из самых важных целей обучения сербскому языку в средней школе заключается в усвоении, развитии и усовершенствовании культуры речи у учеников, а приобретенные языковые правила ученики должны применять свободно в повседневной коммуникации. Анализ учебных планов, программ обучения и учебников сербского языка для учеников средних школ, а также опыт школьной практики показывают, что культуре речи уделяется меньше внимания, чем другим аспектам обучения сербскому языку в средней школе. Более внимательный анализ показывает что ученики средних школ в Сербии сербскому языку и культуре речи обучаются по программе обучения, составленной в последнее десятилетие прошлого столетия (1991 г.), а это значит что во всех образовательных реформах сербскому языку уделялось недостаточное внимание. Цель данной работы - указать на привлекательную проблему и на значение развития культуры речи у учеников средних школ.*

Ключевые слова: *преподавание сербского языка, культура речи, учебный план, программа обучения, учебники и учебные пособия, средняя школа.*

Увод

Основе теорије културе изражавања као лингвистичке дисциплине поставила је група лингвиста позната као Прашки лингвистички кружок. Према њиховом мишљењу, култура изражавања се као посебна дисциплина бави питањима ефикасности и квалитета комуникације и представља базу језичке политике и језичког васпитања (Mukaržovski, 1986). Појам *култура изражавања* најчешће се поистовећује с идеалима правилности (потпуно поштовање норми књижевног језика) и чистоте (избегавање дијалектизама, жаргонизама и сличне нестандардне лексике и фразеологије) у употреби матерњег језика (Бугарски, 1986). Постоје мишљења да је култура изража-

вања исто што и писменост у најширем смислу те речи, односно да је то способност читања и писања, владање стандарднојезичком нормом и владање у говору стилским регистром стандардног језика (Шипка, 2008). Дакле, језичка култура појединца упућује на степен његовог познавања језика и на способност да та знања примени у остваривању културних потреба. Особа која има изграђену језичку културу мора, између осталог, познавати граматичка правила² тог језика и лексичку норму, односно правила избора адекватних речи у зависности од њене употребе у одређеном функционалном стилу (Станојчић и др., 1989). Језичку културу можемо посматрати и преко скупа одређених језичких јединица и скупа правила за њихову употребу који заједно чине књижевнојезичку норму, те према овом схватању језичка култура представља „неговање језика усаглашавањем сопственог израза са одредбама норме” (Симић, 1983: 77). Док усваја правила језичке културе, појединац би требало да буде оријентисан на целокупну норму књижевног језика, на етичка одређења свога народа и на циљеве и околности комуникације. Изузетно значајна особина језичке културе и показатељ њене неодојивости од опште културе јесте способност усклађивања с околностима, што се односи и на садржај информације и на сврху информисања.

Синтагму *култура изражавања* у овом раду употребљаваћемо упоредо са синтагмом *језичка култура*, што ће зависити од контекста. Посматрано с аспекта методике наставе српског језика, термин језичка култура поистовећује се са термином култура изражавања којим се именује једна од трију области на којима почива настава српског језика у основним и средњим школама у Србији. Поменути термини представљају котекстуалне синониме.

Место културе изражавања у образовном процесу

Основу општег школског образовања сваког ученика представља изучавање стандардног српског језика и његових норми, јер се другачије не могу процењивати знања ученика понаособ која се исказују кроз усмено и писмено³ изражавање. Поред знања које ученици стичу током наставе српског језика и књижевности, изузетно су важни циљеви наставе који утичу на оспособљавање ученика за комуникацију и у другим теоријским областима.

² Скренули бисмо пажњу на чињеницу да највећи део наше популације темељно граматичко знање стиче у основној школи, док се након тога, у средњој школи, врло мало времена посвећује учењу језичких правила.

³ Скренули бисмо пажњу на чињеницу да највећи део наше популације темељно граматичко знање стиче у основној школи, док се након тога, у средњој школи, врло мало времена посвећује учењу језичких правила.

Настава српског језика и књижевности веома је значајна за формирање личности ученика. Квалитетно усмено и писмено изражавање „омогућава ученику да се потврди као аутономно биће, способно да покаже своја знања и вредности, да искаже своје мишљење, ставове, одлуке...” (Петровачки, 2008: 9). Знање о језику које ученици стекну током школовања има пресудну улогу у развијању и неговању језичких навика ученика, у популаризацији језичке теорије и њене примене у пракси и у унапређивању или осиромашивању његове културе изражавања, а тиме и опште културе ученика.

Премда се култивисањем језичког израза бави настава српског језика и књижевности, унапређивање језичке културе ученика није и не би требало да буде обавеза искључиво наставника овог предмета. Штавише, настава у целини има задатак да развија језичку културу ученика. Међутим, у пракси често то није случај. Пошто је култура изражавања једна од трију области предмета Српски језик и књижевност, наставници нејезичких предмета сматрају да нису „задужени“ за ово подручје наставе, што директно утиче на то да ученицима недостају узорни међу наставницима од којих могу учити ваљано усмено и писмено изражавање.

Изграђена језичка култура оспособљава ученика да своје мисли изрази јасно, прецизно, сврсисходно, изражајно, придржавајући се принципа стандарднојезичке норме. Осим тога, ученик је у стању да свесно направи избор између различитих језичких израза сходно сврси комуникације. Језичка култура омогућава ученику да при било ком облику формалне или неформалне комуникације постигне највиши ниво језичке компетенције.

Један од најважнијих задатака целокупне наставе српског језика и књижевности јесте усвајање, неговање и развијање културе изражавања ученика. С једне стране, без језичких закона не би постојала ни језичка култура. Све што се тиче језичких вежби и граматичких правила директну примену налази у језичкој култури. С друге стране, књижевно дело, као врхунски пример језичког стваралаштва, нуди обиље језичко-стилских примера којима се изграђује језички укус и повећава ниво културе изражавања. Такође, у повратном смеру, обрада књижевног текста и рад на граматици и правопису стандардног језика морају укључивати и садржаје за неговање језичке културе јер су већим делом том циљу и подређени (Илић, 1998). Посредно се помоћу културе изражавања изводи настава готово свих предмета, па је њен значај за целокупно образовање утолико већи.

Наставна област култура изражавања изводи се преко задатака које би требало да испуни култура усменог и писменог изражавања. Реално је немогуће одредити који од ових двају елемената има већи значај у реализовању наставе језичке културе у средњој школи, јер без њиховог садејства свакако не би био остварен један од основних циљева наставе овог предмета: развијање смисла и способности ученика за правилно, течно, економич-

но и уверљиво усмено и писмено изражавање, богаћење речника, језичког и стилског израза (Службени гласник – Просветни гласник бр. 3 и 4, 1991).

Даље, од бројних задатака које би настава српског језика требало да испуни, издвојили бисмо следеће задатке који су наведени у програмима за средњу школу:

- развијање језичког сензибилитета и изражајних способности ученика;
- оспособљавање ученика да теоријска знања о језичким појавама и правописној норми успешно примењују у пракси;
- оспособљавање ученика да се успешно служе различитим облицима казивања и одговарајућим функционалним стиливима у одређеним говорним ситуацијама.

Међутим, преглед досадашњих истраживања, која ћемо анализирати у овом раду – показују да нису сасвим задовољавајући резултати ученика и основних и средњих школа у познавању законитости усменог и писменог изражавања. Наиме, интересовање за ова питања није новијег датума, већ траје деценијама, посебно када се у средиште пажње поставе језичке навике младих и њихов однос према стандарднојезичкој норми.

У раду о језичкој култури ученика у средњој школи наведен је општи закључак да је „култура изражавања просечног средњошколца, па и гимназијалца, лоша, што је изразито уочљиво код ученика који похађају трогодишње средње стручне школе” (Петровачки, 1997: 7). Осим ове констатације, указано је и на то да је говорна култура новијих генерација ученика све лошија, да је писмено изражавање, уопште узевши, боље од њиховог усменог изражавања, а да је речник просечног ученика, посебно у говору, врло оскудан, па се они без својих жаргонских поштапалица тешко изражавају. Стиче се утисак да средњошколци нерадо говоре, да „углавном ћуте, слушају музику и најчешће се изражавају специјалним реченицама које су замена или еквивалент за развијену реченицу” (Петровачки, 1997: 8).

Поједина испитивања најфреквентнијих и најукорењенијих примера огрешења о језичку норму који су анализом издвојени из писаних радова бруцоша Учитељског факултета у Београду показују да облици: *битци, донешен, оделење, чиниоц, строжији, рећићу, ми би гледали, обзиром да, у вези тога*, представљају „примере псеудонорме која потискује прописану, чиме се значајно нарушава примат стандардног језика” (Зељић, 2004: 121). Обимним теоријским и емпиријским истраживањем стања у савременој настави говорне културе у основној школи указано је на то да је настава говорне културе у основним школама традиционална, односно застарела, неорганизована и неефикасна и да говорна култура самих ученика није на одговарајућем нивоу (Јањић, 2008).

Дискутујући о забрињавајућим резултатима истраживања у вези са стањем у настави језичке културе, ауторка наглашава значај утицаја неких садржаја из ове области на целокупно школовање ученика (Драгићевић 2006). Наведен је илустративан пример рада чији је циљ био да се испитају и опишу именице страног порекла у *Читанци за пети разред*, а потом су представљени резултати анкете обављене са ученицима шестог разреда једне основне школе. Не само да нису били у стању да дефинишу одређене лексеме, већ поједини ученици нису умели правилно ни да препишу речи: авлија, чанак, раја, рит, одаја... Резултати су, како ауторка истиче, поражавајући, јер ученици шестог разреда нису достигли задовољавајући ниво познавања градива које је требало да науче претходне школске године.

Анализа квалитета писменог изражавања ученика виших разреда основне школе, у контексту сва три подручја наставе српског језика и књижевности – граматика, правопис и култура изражавања, показала је да већина ученика прави правописне и граматичке грешке. Ови ученици задовољавају искључиво услов за основни ниво овладаности знањем из српског језика према стандардима предвиђеним за крај обавезног образовања (Стевановић, Максић и Тењовић, 2009).

Уколико циљ и задатке наставе српског језика упоредимо са резултатима истраживања и искуством из школске праксе, уочавамо несклад између онога што очекујемо да настава српског језика испуни и реалног стања. Подаци из литературе показују да се језик углавном изучава независно од стварности које се тиче. Језичко знање ученика претежно је декларативно и у функцији добијања одговарајуће оцене. Узрочници таквог стања су многобројни. Један од узрока налази се у чињеници да се настава српског језика често ставља у други план у односу на наставу књижевности, што се јасно уочава у средњој школи. Сем тога, иако су донете бројне измене и допуне Наставног плана и програма за средње школе, основни интегрални текст овог прописа написан је 1991. године (Службени гласник – Просветни гласник бр. 3 и 4, 1991) и још увек се примењује у средњошколској настави. Уколико пажљивије погледамо део овог документа који се односи на предмет Српски језик и књижевност, запазићемо да су до сада дате заправо малобројне измене и допуне. Наиме, извршене су измене које су биле у вези са променом речи *српскохрватски* у назив *српски*, док су се све остале измене тичале наставе књижевности, осим напомене да се реч творба замењује речју грађење. Јасно је да у вези са наставом културе изражавања у Наставном плану и програму нису предвиђене никакве промене.

Чињеница да средњошколци наставу српског језика похађају према програму који је важио у прошлом веку јасно показује колики значај су просветне власти посветиле наставном предмету без кога тешко да би се могла одвијати настава других предмета.

Култура изражавања у Наставном плану и програму за српски језик и књижевност у средњој школи

Бројне реформе српског образовања, посебно оне које су спроведене крајем прошлог и почетком овог века, нису у потпуности препознале улогу и вредност коју наставни предмет Српски језик и књижевност има за појединца, али и за друштво у целини. Да бисмо илустровали да ни поменуте реформе нити реформе реализоване пре њих нису биле довољно успешне у овом домену, цитираћемо одломак из службеног листа Просветни гласник који је објављен 1921. године. Миливоје Павловић, професор тадашње Прве гимназије и асистент Београдског универзитета, каже да је „природно сматрати да из средње школе ученици треба да изађу писмени, знајући правилно говорити. У ствари, из гимназија, од редовних ђака, довршава школовање врло много ученика са недовољном писменошћу, са непрецизном и колебљивом употребом речи и без навике да у обичној употреби формирају потпуно мисао у реченици”, и додаје да „највећи број ученика... ипак изађе у јавни и културни живот без осећања матерњег језика и без способности да влада њиме” (Павловић, 1921: 219). Узроке таквог стања у тадашњем српском образовању Павловић налази у „недоследности наставе уопште, методским невештинама и у рђавим наставним плановима и програмима” (Павловић, 1921: 220).

Безмало читав век након оваквих запажања о ситуацији у настави српског језика у средњим школама, суочавамо се са тешкоћама које и наставници и ученици имају у вези са предметом Српски језик и књижевност, посебно са наставом културе изражавања. Премда је у свим досадашњим реформама⁴ (Станковић, 2011) – посебно у онима које су недавно реализоване – инсистирано, између осталог, и на осавремењавању наставног процеса и приближавању сложених језичких садржаја одговарајућем узрасту ученика и друштвеним и културним променама, ревизијом оног дела Наставног плана и програма који се односи на културу изражавања озбиљније се није бавила ниједна реформа. Штавише, ако обратимо пажњу на наставне планове и програме за српски језик за било који разред, запазићемо да је наставна област *култура изражавања* мање заступљена него друга два наставна подручја: *граматика/језик* и *правопис*.

У наставним плановима и програмима за српски језик за средњу школу ова област наставе има посебну функцију, а наставници се упућују на то

⁴ Период од 2000. до 2010. године у Србији обележиле су турбулентне промене и у образовној политици и у образовној пракси. Значајне промене практичних образовне политике у обавезном образовању догодиле су се три пута: 2001, 2004. и 2008. Међутим, има мишљења да се заправо није много тога променило и да „између наставног процеса данас и пре неколико деценија, изузев нешто већих проблема са дисциплином и радним навикама ученика, посматрач са стране не би приметио велику разлику” (Станковић, 2011: 60).

да култури изражавања посвете већу пажњу током целокупног реализовања наставе, али се акценат ставља на повезивање наставе културе изражавања и наставе књижевности, па програм у одељку *Упутство за остваривање програма* прописује да се већина предвиђених облика ове наставе непосредно укључује у наставу књижевности или припреме за израду писмених састава (Службени гласник – Просветни гласник бр. 3 и 4, 1991). Овакав приступ није сасвим сврсисходан, јер би ова два подручја наставе требало повезивати и посматрати као комплементарне целине. Такође, изненађујућа је и чињеница да је садржај наставног програма исти за гимназије (сви смерови) и средње стручне школе. Разлика је направљена само у броју часова предвиђених за реализовање наставе културе изражавања.

Креатори Наставног плана и програма за српски језик и књижевност за I разред средње школе прописали су да би, у делу који се односи на културу изражавања, ученици требало да савладају књижевну акцентуацију и да изражајно читају и казују напамет научене прозне, дијалогске текстове и стихове. У вези са стилистиком, помињу се разговорни и књижевноуметнички стил, а у оквиру стилских вежби истиче се да би требало ученике упутити на сажимање писменог састава уз појачавање његове информативности, отклањање сувишних речи и неприкладних израза. Сем тога, током наставе културе писменог изражавања ученици би требало да науче да акцентују речи (мада није назначено да ли се обележавање акцената односи на стандарднојезичку или дијалекатску акцентуацију) и да путем правописних вежби савладају употребу великог слова.

У II разреду ученике треба оспособљавати за препричавање догађаја и доживљаја, описивање, самостално излагање у функцији књижевног текста и за уочавање стилогених места у књижевном тексту. Дакле, и у оквиру наставе културе изражавања предвиђено је да се ученици упућују на садржаје који се односе на наставу књижевности, јер се поменуте препоруке, заправо, тичу обраде књижевноуметничких дела. Даље, креатори програма упућују наставнике на научни функционални стил, као и, у делу који се тиче културе писменог изражавања, на правописно вежбање писања бројева, одричних облика глагола и скраћеница.

Ученици III разреда, како је предвиђено наставним плановима и програмима за гимназије и средње стручне школе, треба да: казују и рецитују напамет научене књижевноуметничке текстове и да извештавају и коментаришу о културним и друштвеним збивањима. Такође, у оквиру стилистике, требало би да овладају нормом публицистичког функционалног стила. У вези са културом писменог изражавања (Службени гласник – Просветни гласник бр. 3 и 4, 1991) ученици изучавају: лексичку синонимију, вишезначност и избор речи, обично, ублажено и увећано значење речи, као и пренесена значења речи (фигуративна употреба именица, глагола и придева).

Садржаји који се односе на писмене вежбе у овом разреду требало би да буду реализовани кроз писање новинарских вести, чланка, извештаја, интервјуа, коментара и сл., потом приказа књижевно-сценског или филмског дела и увежбавања технике израде писмених састава (Службени гласник – Просветни гласник бр. 3 и 4, 1991). Донекле је нејасно зашто приређивачи сугеришу да би ученици, само у овом разреду, требало да савладају технику писања писмених састава ако имамо у виду чињеницу да школске писмене саставе ученици израђују све време током школовања.

У IV разреду планирани садржаји су донекле оскуднији (Службени гласник – Просветни гласник бр. 3 и 4, 1991). Знање које би матуранти требало да усвоје, према упутствима из програма за средње стручне школе и гимназије, односи се на функционалне стилове, али је притом наведено да се изучавају само одлике административно-пословног стила (молба, жалба, пословно писмо)⁵. Међутим, нису дата прецизнија упутства о обиму и врсти грађе која би ученицима требало да буде презентована. Облици изражавања су ограничени на приказ, осврт, расправу, књижевне паралеле и есеј (вежбања). Појављује се још једна област – правопис, у оквиру које би ученици требало само да вежбају интерпункцију, која је свакако значајна, али није једина правописна област битна за стицање ваљане писмености. У делу који се тиче културе усменог изражавања, програмом је предвиђено да ученици упознају реторичке принципе и појмове и да кроз вежбе јавног говорења савладају поједине технике излагања пред аудиторијумом.

Дакле, независно од тога који тип средње школе ученици похађају, усвајаће истоветне садржаје на часовима културе изражавања, с тим што би градиву из ове области, посматрано у односу на предвиђени број часова, највише пажње требало да буде посвећено у гимназијама општег типа и друштвено-језичког смера, док би на усвајање садржаја из језичке културе најмање требало да буду упућени средњошколци који похађају средње стручне школе и природно-математички смер у гимназији. Намеће се питање да ли је сврсисходно направити овакву расподелу, имајући у виду да би култивисано изражавање требало да буде одлика сваког човека и да је језичка култура један од битних показатеља опште културе у одређеном друштвеном контексту.

Увидом у актуелне наставне планова и програме запазили смо да су оскудни садржаји и објашњења у вези с тим понуђени за одвијање наставе културе изражавања у средњим школама. Као према неком стереотипу, планирани садржаји за сва четири разреда на крају имају следеће упут-

⁵ Детаљнијим ишчитавањем целокупног наставних планова и програма запазили смо да се ученици гимназија и средњих стручних школа први пут у средњој школи сусрећу са термином *функционални стилови српског језика* у II разреду и то у делу који се односи на садржаје из наставне области *језик* (Службени гласник – Просветни гласник бр. 3 и 4, 1991).

ство: домаћи писмени задаци (читање и анализа на часу), четири писмена задатка годишње. Изузетак представља синтагма *сложенијих захтева* којом се проширује синтагма *домаћи писмени задаци* у упутствима датим за IV разред. Такође, нису пропорционално заступљени садржаји који се односе на културу усменог и писменог изражавања. Градиво које су креатори наставних планова и програма предвидели да средњошколци изучавају у вези са *стилистиком*, која, према нашем мишљењу, чини основу за изграђивање језичке културе поред граматике и правописа, у највећој мери тиче се стилских фигура и њихове примене у текстовима које ученици пишу. Сем тога, наставницима је сугерисано да ученицима укажу на повезаност између лексике и функционалних стилова, али није прецизирано на који начин би требало реализовати овај задатак. Дакле, наставне интерпретације нису у потпуности разрађене.

Култура изражавања у средњошколским уџбеницима и приручницима

Уџбеник представља основно наставно средство при реализацији наставног плана и програма. Према се поред обавезних уџбеника у наставном процесу користе и различити приручници, уџбеник је главна и незаобилазна књига у којој је на систематичан и доступан начин изложено градиво из одређеног наставног предмета. Обавезне уџбенике прописује надлежни просветни орган, док за коришћење приручника просветна власт не даје посебну сагласност. Бројни приручници, помоћу којих ученици долазе до додатних сазнања, на различите начине могу помоћи да се реализује наставни план и програм.

Анализирајући за ову прилику уџбенике и приручнике који се најчешће употребљавају у средњошколској настави запазили смо да између гимназија и средњих стручних школа нема разлике, будући да сви средњошколци користе исте уџбенике чији је издавач Завод за уџбенике. Дакле, у већини средњих школа у Србији ученици за наставу српског језика и књижевности користе следеће уџбенике и приручнике.⁶

За реализовање наставе српског језика ученици употребљавају уџбеник Живојина Станојчића и Љубомира Поповића – *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе* (Станојчић и Поповић, 2011) који представља званични уџбеник за средњу школу од 1989. године. Потом, приручник Љиљане Николић и Божидара Павловића из 2003. године: *Језик и култура*

⁶ Иако је средином претходне деценије либерализовано тржиште уџбеника, постоје мишљења да монопол Завода за уџбенике није заиста укинут и да либерализација тржишта засад није донела очекиване резултате. Настали су нови проблеми, јер садржаји нових уџбеника нису усаглашени, не постоје јасни, нити јединствени критеријуми на основу којих се оцењује квалитет уџбеника (Николић, 2010: 182).

изражавања 1, 2, 3, 4 – Практикум са решењима за ученике средњих школа. Љиљана Николић и Босилка Милић ауторке су уџбеника *Читанка са књижевнотеоријским појмовима* – од I до IV разреда (Николић и Милић, 2011) које средњошколци користе током наставе књижевности.

Према одлуци Министарства просвете Републике Србије, школске 2011/12. обавезну уџбеничку литературу представљале су *Граматика* и *Читанка*, док је коришћење приручника *Језик и култура изражавања* било факултативно. Овај приручник углавном употребљавају наставници да би припремили писмене вежбе из језика и културе изражавања.

Увидом у поменути уџбеничку и приручну литературу запазили смо да осим у приручнику у уџбеницима нема садржаја који се директно односе на културу изражавања. Заправо, у читанкама су елементи културе изражавања вешто уклопљени у методичку апаратуру намењену рецепцији књижевноуметничког дела, која је незамислива без описивања, извештавања, препричавања и уочавања језичко-стилских особина текста. У приручнику *Језик и култура изражавања* (од I до IV разреда) – морамо поновити да не припада обавезној литератури намењеној средњошколцима – вежбања која се налазе испод поднасловa *култура изражавања* углавном се изједначавају са вежбањима из стилистике. У *Практикуму* за I и II разред предност је дата култури писменог изражавања будући да се вежбања односе на следеће теме: типови писменог изражавања, анализа теме, одређивање тежишта и план композиције и анализа писменог састава, као и стилске особености писмених састава. Такође, понуђена су лексичко-синтаксичка и вежбања која помажу ученицима да уоче језичке, стилске и правописне грешке.

У *Практикуму* који би требало да користе средњошколцима старијих разреда осим једне вежбе читања, намењене ученицима III разреда (Николић и Павловић, 2003: 120), фаворизују се вежбања која се тичу *писменог изражавања*. Тако су за млађи разред понуђена вежбања која се односе на стилогену вредност појединих лексема, стилску функцију одређених садржинских односа међу лексемама (синонимија, антонимија), на полисемију и фразеологију, на публицистички стил и облике новинарског изражавања, као и на једну врсту изражавања – приказ. Матурантима су поред приказа, чије се увежбавање понавља, понуђени задаци за вежбање писања следећих облика изражавања: осврт, есеј, расправа и вежбања која се тичу административног функционалног стила. Дакле, и у *Практикуму* као и у наставним плановима и програмима нису равномерно заступљена вежбања која се односе како на говорну културу, тако и на културу писменог изражавања.

На основу изложеног запажамо да су анализирани уџбеници и приручници који се најчешће употребљавају у настави прилагођени наставном